

Brief van de maand december 2012

Verbazingwekkende verschijnselen

In deze brief van de maand bespreken we twee natuurverschijnselen die de winter van 1664-1665 bijzonder maakten. Beide fenomenen worden beschreven in de brieven van Magdaleentje Jans uit Hoorn. Zij was getrouwd met kapitein Lourens Hanssen Rock, die in 1664 uitgevaren was met zijn schip Het Graafschap Mark. Magdaleentje kon zelf niet schrijven, maar dat weerhield haar er niet van om toch brieven te sturen naar haar beminde man. Ze liet de brieven schrijven door vrienden of bekenden en wisselde af in de keuze van briefschrijver: de drie brieven van Magdaleentje in ons corpus zijn geschreven door drie verschillende scribenten.

Een wonderlijk winterlandschap

Het eerste natuurfenomeen dat Magdaleentje Jans in haar brieven naar Lourens laat beschrijven heeft te maken met de extreem koude winter. Strenge winters kwamen in de zeventiende eeuw wel vaker voor en dit wordt soms met de kleine ijstijd in verband gebracht, al bestaat hier discussie over. Of de kleine ijstijd in 1664 nu officieel als voorbij beschouwd moet worden of niet, uit de brieven van Magdaleentje blijkt duidelijk dat het in de winter van 1664-1665 bitterkoud was. Het winterse landschap rond Hoorn moet er als gevolg hiervan simpelweg onwerkelijk uitgezien hebben, want de bomen konden het gewicht van het ijs aan hun takken niet dragen:

“al hier is ontrent carstijt (=Kerst) een seer groote ijsel gevallen soo dat de boomen om de stat meest gebrooken sijn en verscheijden om gevallen, soo datt er verscheijden boome heel op de aerden met haer tacken sijn geboogen soo dat wij tussen de stam en de tacken comen gaen.”

Magdaleentjes brief vermeldt hoe ongewoon dik de laag ijs op de takken was: *“een tackien (=takje) van een duijn was wel een arm dick vant ijs.”* Dit was volgens onze kapiteinsvrouw sinds mensenheugenis niet gebeurd. En dat mogen we vrij letterlijk nemen, want Magdaleentje hoorde een achtentachtigjarige grijsaard beweren dit nog nooit eerder te hebben meegemaakt.

Winterlandschap met schaatsers en kolfspelers door Aert van der Neer

Vrieskou

De beschrijvingen in Magdaleentjes brieven illustreren deze koude winter prachtig, maar ook in andere brieven vinden we referenties terug naar de vrieskou van 1664-1665. Zo lieten we eerder al, in de Brief van de maand april 2010, Maartje Nannings aan het woord. Het toeval wil dat Maartje en Magdaleentje elkaar kenden. Maartjes echtgenoot Pieter Pauwels voer als timmerman op het schip van Lourens Rock en uit Maartjes brieven weten we dat ze het goed met de kapiteinsvrouw kon vinden: *“de kapetaeins vrou enick sijn heel groet met malkander.”* Ook Maartje Nannings schreef over de kou en met name over een groot voordeel ervan: er kon naar hartelust geschaatst worden. Op 15 maart liet Maartje weten: *“sij hebben op den 8 maert noch voor ouders gereden (=geschaatst) en [het] vriest noch alle dagen.”*

Een ster met een staart

Het tweede natuurfenomeen dat wordt besproken in de brieven van Magdaleentje Jans houdt verband met de sterrenkunde. In december 1664 en in januari en april van 1665 werden namelijk verschillende kometen waargenomen, een fenomeen dat voor heel wat beroering zorgde. Ook Magdaleentje laat haar man in verschillende brieven weten dat de kometen gezien zijn. In haar brief van 15 maart laat ze optekenen:

“de sterre met de steert heeft hem hier mede verscheijden nachten vertoont, op twee bijzondere wijsen: eens met de staert ontrent na den westen en d’ander ontrent naer den oosten, daer van de Heere Almachtigh de bediedinge (=betekenis) bekend is”

En mochten we denken dat Magdaleentje in haar brief enkel laat optekenen wat ze op straat heeft gehoord of weet uit pamfletten, dan laat haar brief van 1 februari er geen twijfel over bestaan dat zij een echte ooggetuige is:

“allier heeft hem een star (=ster) met een groote staert vertoont veel en verscheyden malen. Ick heb hem selfs gesien stanende int suydoosten off daer ontrent”

De komeet gezien in Amsterdam (1664)

Magdaleentje is niet de enige persoon in ons corpus die over de kometen schrijft. Verscheidene andere briefschrijvers melden het waarnemen van een of meerdere staartsterren. Ook Magdaleentjes vriendin, Maartje Nannings, heeft de kometen gezien. In haar brief van 2 januari 1665 laat ze haar man weten dat in Holland een ster met een staert gezien is. En niet alleen in Holland werd deze waarneming gedaan: ook Adriaantje Cornelis uit het Zeeuwse Vlissingen schrijft aan haar zoon Jacob dat ze een *“vreemde sterre”* heeft gezien in het noordoosten. Ook blijken de kometen buiten Europa waarneembaar geweest te zijn, want Pieter Barents laat op 13 december 1664 vanaf Saint-Kitts aan zijn neef Dirk Jansz. weten dat er daar een *“comeet starre”* gesignaleerd is. Verschillende mensen hebben de ster wel vier of vijf nachten gezien, schrijft Pieter, maar zelf heeft hij de ster niet waargenomen omdat het mistig was.

Bidden tot God

Oude vrouw in gebed door Nicolaes Maes

Wat opvalt aan bijna alle passages waarin de kometen worden vermeld, is dat ze worden besloten met een religieuze duiding. Soms wordt er na de beschrijving van het fenomeen gesteld dat alleen God weet wat dit betekent of dat alleen God weet waartoe het zal leiden: “*daer van de Heere Almachtigh de bediedinge (=betekenis) bekennt is*”, “*wat daer nae comen sal is die heer bekennt*”, en “*wat godt niet ons inden sin heeft is hem bekennt*”. In andere gevallen wordt er dan weer onmiddellijk na het vermelden van de ster gewag gemaakt van bidden of van een zogenaamde ‘biddag’: een dag waarop gebeden dient te worden voor de goede afloop van bepaalde omstandigheden. Zo schrijft Maartje Nannings na het beschrijven van de staartster: “*voor ons is niet anders te doen dan godt te bidde voor sijn genaet (=genade).*” En de Vlissingse Adriaantje Cornelis meldt na het beschrijven van de komeet dat 22 april een biddag zal zijn en dat vanaf nu ook elke week een halve

biddag zal gehouden worden. En deze religieuze kanttekeningen volgen niet alleen op het melden van de kometen: nadat Magdaleentje heeft verteld hoe de bomen te lijden hebben gehad onder het ijs, besluit ze met de woorden “*wat ons noch nakende is, [is] den Almachtighen bekennt*”.

Een teken aan de wand

Het is duidelijk dat deze briefschrijvers vrezen dat de harde ijzel en het verschijnen van de kometen tekenen zijn van God en dat ze grote rampspoed aankondigen. Deze ideeën waren wel wijder verspreid in de zeventiende-eeuwse republiek, wat blijkt uit verschillende pamfletten. Een van die pamfletten uit 1665, getiteld “*Afbeeldinge en beschrijvinge van de drie aenmerckens-waerdige Wouderen in den Jare 1664. t’Amsterdam en daer ontrent voorgevallen*”, beschrijft de pestepidemie, het verschijnen van de komeet en het scheuren van de bomen door het ijs als drie samenhangende tekenen van Gods toorn. Ook roept de overheid in het pamflet de burgers op tot een dag van vasten en een biddag om God berouw te tonen.

Vandaag de dag zou er in het algemeen – zeker van overheidswege – anders gereageerd worden op het verschijnen van een komeet en op een strenge winter, maar we kunnen de reactie van Magdaleentje en andere briefschrijvers toch wel enigszins begrijpen. Immers, in de periode waarin de kometen werden gezien en de bomen door kou scheurden, hield de pest lelijk huis in de Republiek en was bovendien een oorlog met het machtige Engeland op handen. En epidemies en oorlogen zijn altijd angstaanjagend, voor eenentwintigste-eeuwers net zo goed als voor zeventiende-eeuwers.

Pamflet “drie aenmerckenswaardige wonderen

De brieven van Magdaleentje Jans bevinden zich in doos HCA 30-647 en zijn binnen Wikiscripta Neerlandica getranscribeerd door Fred Kluit en Reinald Molenaar. De brieven van Maartje Nannings bevinden zich ook in doos HCA 30-647. Eerste transcripties van deze brieven werden verzorgd door

Marysia van Arnhem, Cora Janse, Fred Kluit en Barend Beekhuizen. De brief van Adriaantje Cornelis bevindt zich in doos HCA 30-225 en werd getranscribeerd door Netty van Megen. Ook transcribeerde zij de brief van Pieter Barentsz. uit doos HCA 30-642-1. De toelichting bij deze brief van de maand is geschreven door Judith Nobels.

Verdere informatie over de veronderstelde relatie tussen natuurverschijnselen en de pest is te vinden in het boek van Leo Noordegraaf en Gerrit Valk *De Gave Gods. De pest in Holland vanaf de late middeleeuwen*. (1996, Amsterdam: Bert Bakker).